

Kalbotyros įvadas

Jurgis Pakerys

jurgis.pakerys@flf.vu.lt

1 paskaita. Planas

- Kalbos **funkcijos**
- Kalbos **akto elementai**
- Daiktai ir jų ypatybės, predikacija
(**subjektas, predikatas**)
- Pasaulio modeliavimas
 - Žodžio apibrėžimas
 - **Žodžių klasių** (kalbos dalių) **skyrimo kriterijai**
 - **Žodžių klasės** ir jų **funkcijos**
- Kurso programa ir reikalavimai

Kalba ir kalbotyra

- **Kalba** – žmogaus informacijos perdavimo priemonė
 - **Kalbotyra** – mokslas, kuris aiškinasi, kaip ši priemonė veikia
 - Dėmesio: **kalbotyra** ≠ rašyba, skyryba ar kalbos kultūra (ten kalbotyra tik pritaikoma)
- **Kurso metaforos**
Kalbos organizmas
Kalbos konstruktorius
Kalbos

Kalbos funkcijos

1. **Komunikacinė:** žmogaus žinių perdavimas

2. **Informacijos apdorojimo:**

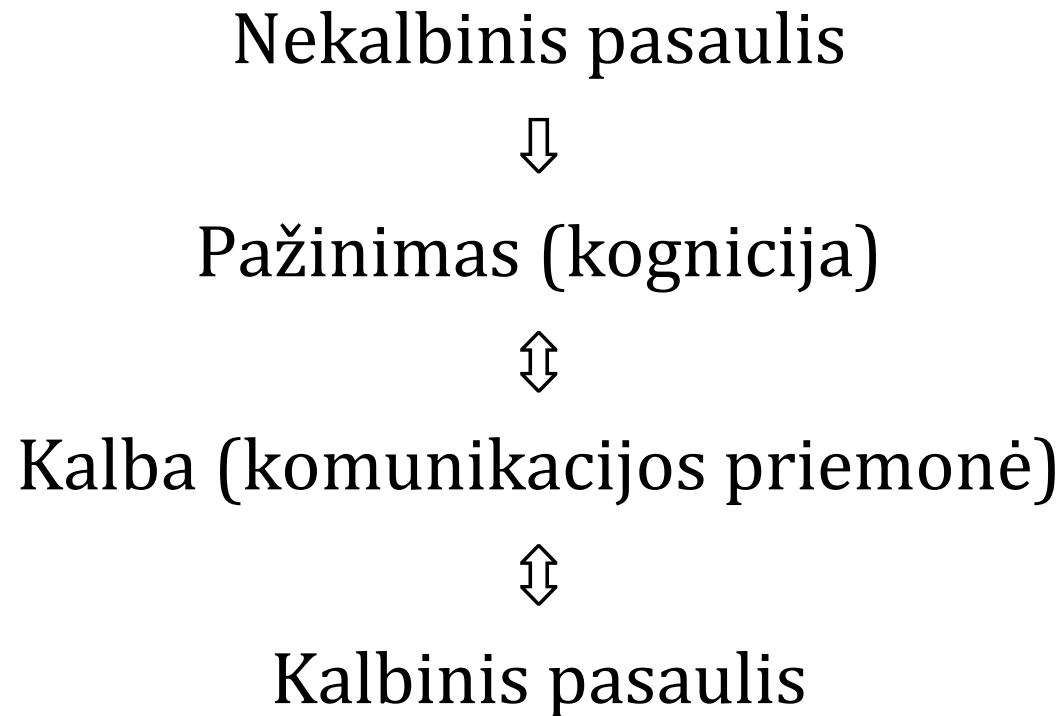
pažintinė, mąstomoji, žinių saugojimo

- [...] language evolved, and is designed, primarily as an instrument of thought

(Noam Chomsky, Of Minds and Language,
Biolinguistics 1, 2007)

Kalbos funkcijos

- Kalba kaip žmogaus **pažintinės (kognicinės) sistemos dalis**

Kalbos funkcijos

3. **Ekspresinė** (emotyvinė) – emocinio santykio raiška

4. **Bendruomeninė** (fatinė)– sociumo kūrimo ir palaikymo

Kalbos funkcijos: fatinė

“Well!” the young man said.

“Well!” she said.

“Well, here we are,” he said.

“Here we are,” she said, “Aren’t we?”

“I should say we were,” he said, “Eeyop! Here we are.”

“Well!” she said.

“Well!” he said.

(pavyzdys iš: Roman Jakobson, *Linguistics and poetics*, 1960;
originalas: Dorothy Parker, *Here We Are*, 1931)

Kalbos funkcijos: fatinė

Jei būtų įdomus pokalbio tęsinys (klausimas: kokie žodžiai čia atlieka fatinę funkciją?):

“Well. How does it feel to be an old married lady?”

“Oh, it’s too soon to ask me that,” she said. “At least – I mean. Well, I mean, goodness, we’ve been married about three hours, haven’t we?”

Kalbos funkcijos

5. **Poetinė** – pranešimų kūrimas dėl jų pačių formos, turinio (įeina ir žaidimo malonumas)

A: “Why do you always say *Joan and Margery* yet never *Margery and Joan*? Do you prefer Joan to her twin sister?”

B: “Not at all, it just sounds smoother.”

(pavyzdys iš: Roman Jakobson, *Linguistics and poetics*, 1960)

Kalbos akto elementai

- **Situacija**, apie kurią norima pranešti (norimas atspindėti pasaulio fragmentas)
- **Kodas** (informacijos perdavimo priemonė, kalba)
- **Pranešimas** (kalbine forma užkodauta situacija)
- **Pranešėjas (adresantas, kalbėtojas)**, žinantis pranešimo užkodavimo taisyklės
- **Pranešimo gavėjas (adresatas, klausytojas)**, žinantis pranešimo atkodavimo taisyklės
- Pati **kalbėjimo situacija**, kurioje perduodamas pranešimas ir į kurią kalbėjimo akto dalyviai atsižvelgia

Pasaulis: daiktai ir jų ypatybės

- Pasaulį galima įsivaizduoti kaip daiktų (objektų) ir jų ypatybių rinkinį
- Pagalvokime, kokie pranešimai galimi šiame sąlyginiame pasaulyje:

Daiktai (objektai)	Ypatybės
<i>katė</i>	<i>yra kieta(s)</i>
<i>sūpynės</i>	<i>žydi</i>
<i>garlaivis</i>	<i>yra balta(s)</i>
<i>liepa</i>	<i>snaudžia</i>
<i>kirvis</i>	<i>nejuda</i>
<i>Šekspyras</i>	<i>yra išdykęs (-usi)</i>

Predikacija

- **Predikacija** – ypatybių priskyrimas objektams
- Norint ką nors pasakyti apie tam tikrą pasaulio situaciją, **būtina atlikti predikacijos veiksmą**, todėl predikacija yra kiekvieno **kalbinio pranešimo branduolys**

Užduotis

- Sukurkite nedidelius įsivaizduojamus savo pasaulius (jei atsimenate, aprašykite Mažojo Princo pasaulį):
- **(1)** lentelėje surašykite objektus ir jų ypatybes,
- **(2)** po lentele užrašykite įvairių galimų pranešimų apie savo pasaulį (nežiūrėkite logikos, juk tame pasaulyje ji gali būti kitokia!)
- **Dėmesio: ypatybes visuomet rašykite po objektų, tada išeis tikros (gyvos) predikacijos** (juk, pvz., *išdykęs Šekspyras nėra gyva predikacija ir pranešimas nėra prasmingas, nes dar nebaigtas*)

Daiktai (objektai)	Ypatybės
...
Galimi minimalūs pranešimai apie šį pasaulį	
...

Subjektas, predikatas

- Kiekviename pranešime yra mažiausiai du elementai:
(1) daiktas, kuriam priskiriama ypatybė (**subjektas**),
(2) ir pati ypatybė (**predikatas**)
- **Siauresnė** (ir dažniausia) **predikato samprata**:
predikatas yra tik pati ypatybė:
 - *Jonas beviltiškai **įsimylėjo** Sandrą*
 - *Vanduo ežere vakar **buvo** labai **šiltas***
 - *Gediminas **yra** tikras **klounas***
- **Platesnė** (ir reta) **predikato samprata**:
predikatas yra tai, kas nėra subjektas

Žodžio (formos) apibrėžimas

Sutarkime, kad **kalbos sistemą sudaro:**

- tam tikri **vienetai**
- ir su jais atliekami **veiksmai**

- **Žodis (žodžio forma) – mažiausias savarankiškas kalbos sistemos vienetas** (angl. *minimal free form*)

- Savarankiškas: toks, kurį **be papildymo ar kitokio keitimo galima naudoti pranešimui sudaryti**

- Žodžio vieta tarp kitų kalbos sistemos vienetų:
... > žodžio dalis > **žodis** > žodžių junginys (frazė) > ...

Užduotis

- Tik dalis čia pateikiamų elementų yra jau paruošti pranešimui žodžiai (formas). Kitus elementus dar reikia paruošti (lietuvių k. – padaryti savarankiškus sujungiant žodžių dalis): *u, vyn, éli, su, as, cinamon, ais, karšt, ir, gvazdik, as*
- Žodžiai:
- Kaip tuos žodžius galima sujungti?
.....
- Jei norite, baikite pranešimą, štai reikiamos nesavarankiškos formos (žodžių dalys): *é, us, šild, vis, su*
- Visas pranešimas:
.....

Žodžių klasės: skyrimo kriterijai

- Teigiame, kad kalba atspindi pasaulį
- Sakykime, kad:
 - skirtingos pasaulio elementų klasės = skirtingos **žodžių klasės (kalbos dalys)** (angl. *parts of speech, word classes* ir kt.)

Kartu apžvelgsime žodžių klasių **skyrimo kriterijus:**

- **sintaksinį** (funkcinį ir distribucinį)
- **morfoliginį** (morfosintaksinį)
- **semantinį**

Žodžių klasės: skyrimo kriterijai

- **Sintaksinis:**
 - pagal atliekamas **funkcijas** pranešime
 - kokiose pranešimo pozicijose eina (su kokiais žodžiais jungiasi); dar vadinamas **distribuciniu** kriterijumi
- **Morfologinis/gramatinis:** pagal gramatines kategorijas (pabandysime, nors dar neaptarėme kategorijų); kartais ir pagal žodžio darybą (sandarą)
- **Semantinis:** pagal reikšmę (atspindimus pasaulio elementus)

Kaip suprasti sintaksinį kriterijų?

- Kokie (= kokių klasių) žodžiai tiktų vietoje brūkšnių?
Pagalvokite, **tai tam tikros sintaksinės pozicijos** (jos nusako žodžio **distribuciją**):

(1) *Kim wanted to _____*

(2) *Kim seems _____*

(3) *Kim is a(n) _____ skilful driver*

(toliau žr. kitą skaidrę, visų pavyzdžių šaltinis:

Maggie Tallerman, *Understanding syntax*, 2.1.1)

Kaip suprasti sintaksinį kriterijų?

Kurie iš šių žodžių tiktų toliau teikiamuose sakiniuose:
squeamish 'jautrus', *happiness*, *wolves*, *expect*, *below*,
suddenly, *writes*, *Cornish* 'kornų kalba'

- (1) _____ *became extinct in the eighteenth century.*
- (2) _____ *seemed to be unpopular.*
- (3) *I wonder whether _____ will ever return.*
- (4) _____ *extinct! I don't believe it.*
- (5) *That _____ could ever return seems unlikely.*
- (6) *For _____ to be reintroduced to Britain might be a good idea.*

Kaip suprasti morfologinį kriterijų?

Kokie (= kokių klasių) žodžiai lietuvių kalboje gali būti kaitomi (= sudaromos jų formos) **prijungiant** šiuos **morfologinius elementus**?

(1) *-ams*

(2) *-iems*

(3) *-davau*

(4) *-esnis*

(5) *-iausiai*

Veiksmožodis

- Pagal reikšmę: **procesines ypatybes** (veiksmus, vyksmus, būsenas) pavadinanti žodžių klasė yra **veiksmožodžiai**, pvz.: *muša, griūva, tyli*
- Pagal funkciją/distribuciją: **realizuoja pranešimo predikatą**
- Pagal morfologiją/morfosintaksę (kaip kaitomas): pasiūlykite!

Daiktavardis

- Pagal reikšmę: **daiktus** (objektus) pavadinanti žodžių klasė yra **daiktavardžiai**, pvz.: (konkretieji) *akmuo, uoga, vanduo*, (abstraktieji) *skrydis, greitis, konkurencija*
- Pagal funkciją/distribuciją: **realizuoja veiksmažodžio palydovus** (vėliau sakysime „argumentus“)
 - Pavyzdžiui: kokie būtų veiksmažodžio *dovanoti* **palydovai**?
- Pagal morfologiją/morfosintaksę (kaip kaitomas): pasiūlykite!

Būdvardis, prieveiksmis

- Pagal reikšmę: **neprocėsines** ypatybes pavadina **būdvardžiai** ir **prieveiksmiai**
- Pagal funkciją/distribuciją:
 - **būdvardžiai** nusako objektų (daiktavardžių) **ypatybes**, pvz.: *didelis akmuo, šaltas vanduo, rūgšti uoga*
 - **prieveiksmiai** nusako procesų (veiksmažodžių) **ypatybes** (*gerai žino, stipriai myli, vakar ten lijo*)
 - yra prieveiksmių (= intensifikatoriai ar kt.), kurie tikslina neprocėsines (būdvardžių, kitų prieveiksmių) **ypatybes** (*labai didelis, labai greitai*)

Bdv. ir prv. kaityba. Dalyvio klausimas

- Būdvardžių/prieveiksmių morfologija (kaip kaitomi): pasiūlykite!
- **Dalyviai** yra tarpinė žodžių klasė tarp veiksmažodžių ir būdvardžių
- Jie **perteikia procesines ypatybes** (ir gali būti laikomi veiksmažodžių formomis), bet **funkcijomis/distribucija yra artimi būdvardžiams**, plg.: *saugomas, griūvantis, tylintis, pavargęs/-usi*
- Ką galite pasakyti apie dalyvio morfologiją/morfosintaksę?

Adpozicija

- Pagal reikšmę: **adpozicija** nurodo tam tikrus **objektų ir ypatybių** tarpusavio **santykius (paprastai erdvinius)**, pvz.:

lipa ant / nuo stalo, guli ant / po stalu, stovi ___ stal-__

(procesinė ypatybė – objektas), *vyras su skrybėle* (objektas – objektas)

- Pagal funkciją/distribuciją: **eina su daiktavardžiais** (jei **prieš juos**, vadinami **prepozicijomis (prielinksniais)**, žr. ankstesnius pavyzdžius), jei po jų – **postpozicijomis (polinksniais)**, pvz., *namų link*
- Ką galite pasakyti apie adpozicijų morfologiją/morfosintaksę?

Neaptartos žodžių klasės

- **Įvardžiai, artikeliai, jungtukai** (užsiminsime vėliau)
- **Skaitvardžiai, dalelytės, jaustukai, ištiktukai** (atskirai neaptarsime)
- **Vardažodžiai**
 - Visos linksniuojamos kalbos dalys (pvz., lituanistikoje, germanistikoje, plg. vok. *Nomen*)
 - Tik daiktavardis ir įvardis (kalbant apie NP, žr. kitoje paskaitoje, bet ten sakysime „daiktavardinis junginys/frazė“, nors kartais sakoma ir „vardažodinis junginys/frazė“)

Ką jau turime savo konstruktoriuje?

- **Kalbos funkcijas** (komunikacinę, informacijos apdorojimo, ekspresinę (emotyvinę), bendruomeninę (fatinę), poetinę)
- **Kalbos akto elementus** (nusakomą situaciją, kodą, pranešimą, adresantą, adresatą, kalbėjimo situaciją)
- **Žodį (žodžio formą)**
- **Žodžių klasių skyrimo kriterijus** (sintaksinį (funkcinį/distribucinį), morfologinį/morfosintaksinį, semantinį)
- **Žodžių klases** (veiksmažodį, daiktavardį, būdvardį,rieveiksmį, dalyvį, adpoziciją)

Literatūra

- Pakerys, Jurgis, *Kalbos konstruktorius*, 6–14 (kalbos funkcijos, kalbos akto elementai, žodis (forma), žodžių klasės; nekalbama apie kriterijus); arba kitas *Kalbotyros įvado* vadovėlis (žr. minėtas temas)
- Jakobson, Roman, *Linguistics and Poetics*, 1960 (bet koks leidimas); vertimas į lietuvių kalbą: *Lingvistika ir poetika*, *Baltos lankos* 18/19, 2004, 5–49 (ypač 9–17 p.; straipsnis svarbus ir literatūros teorijai)
- Tallerman, Maggie, *Understanding Syntax* (bet koks leidimas; 2.1 poskyris; kalbama plačiau nei paskaitoje, bus naudinga vėliau šiame ir kituose kursuose)

Kurso aprašas ir vertinimas

- **Informacija internete** (kurso programa, žinotinos sąvokos, literatūra, vertinimas, nuorodos ir kt.):
<http://web.vu.lt/flf/j.pakerys/>, žr. *Kalbotyros įvado kursas*
- **Kaupiamasis vertinimas:**
 - 2 kontroliniai arba kiti darbai (klauskite seminarų dėstytojų)
 - 2 dalių egzaminas
 - **Galutinis pažymys: keturių pažymių vidurkis** (dėmesio: ateinant į egzaminą būtina turėti 2 seminaro pažymius; **egzamino pažymių vidurkis turi būti teigiamas**; skandinavistika: I seminaro pažymys – 30 %, II seminaro (doc. E. Sausverde) – 20 %)